

1.6.2007

Viite Opetusministeriön lausuntopyyntö 1.3.2007

Asia Tekijänoikeuden suuntaviivoja -keskustelumuistio

Helsingin yliopiston Kirjasto- ja tietopalvelutoimikunta esittää tässä lausunnossa yleisiä näkökohtia tekijänoikeuslainsäädäntöön tieteellisen kirjastotoiminnan kannalta. Painopiste on yliopistokirjastojen toimintaedellytyksissä.

[Hakusulkeissa olevat numerot viittaavat opetusministeriön keskustelualoitteen kysymyksiin.]

Kirjastotoiminta tekijänoikeuden kentässä

Kirjaston perustehtäviä ovat aineiston tallennus ja välitys. Tekijänoikeuslain on luotava mahdollisimman suotuisat olosuhteet tämän toiminnan harjoittamiseen.

Tekijänoikeuden kokonaisjärjestelmässä kirjasto on toimija, jolla ei ole omia taloudellisia intressejä. Kirjaston panos kokonaisjärjestelmään on tieteen, tutkimuksen, opetuksen, henkisen perinnön ja kulttuurin toimintaedellytysten luominen ja rikastuttaminen takaamalla pääsy julkaistuihin teoksiin ja tietoon.

Kirjastotoiminta oli tekijänoikeudellisesti suhteellisen ongelmaton, kuten tekijänoikeuksien hallinta muutenkin, niin kauan kuin teoskappaleiden valmistaminen oli teknisesti hankalaa ja mahdollista vain erityisissä laitoksissa. Kirjastojen toiminnan luonteeseen kuuluu, että ne eivät lisää olemassa olevien teoskappaleiden määrää. Kun teoskappaleiden lukumäärän kontrollointi on digitalisoitumisen myötä käynyt vaikeaksi, ongelmat eivät ole mitenkään erityisesti kirjastotoiminnan ongelmia vaan tekijänoikeuksien valvonnan ongelmia yleensä.

Tekijänoikeudellisessa kielenkäytössä käyttäjällä tarkoitetaan yleensä tahoja, jotka käyttävät teosta koskevia oikeuksia. Kirjastoissa käytöllä ymmärretään teoskappaleiden käyttöä siihen tarkoitukseen, jota varten ne on valmistettu. Keskustelumuistiossa tällaista käyttäjää kutsutaan kuluttajaksi. Kuluttaja-termi sopii kuitenkin vain teoskappaleiden kaupalliseen levitykseen, ei kirjastotoimintaan.

Kirjasto määrittellään teknisessä mielessä laitokseksi, joka ostaa teoskappaleita ja lainaa niitä tai antaa muuten tilapäisesti käytettäväksi yleisölle. Teoskappaleista muodostetaan kokoelmia, joita säilytetään pitkiäkin aikoja ja joita on mahdollista säilyttää rajoittamattoman ajan. Kokoelman muodostaminen on kirjastoa määrittelevä tekijä. Tekijänoikeus on määräaikainen, mutta aika on niin pitkä, ettei se merkittävästi helpota muuta kirjastotoimintaa kuin hyvin vanhojen aineistojen säilyttämistä.

Kirjastokokoelma voi olla olemassa myös virtuaalisesti siten, että se koostuu tarvittaessa käytettävissä olevista teoksista. Teoskappaleiden lukumäärää vastaava kokoelman

suuruuden rajoitus pitää silloin saada aikaan teknisesti niin, että samaa teosta voidaan yhtäaikaaisesti käyttää enintään määrättyä määrältä työasemia.

Tieteellinen kirjastotoiminta tekijänoikeuden puitteissa

[2] Helsingin yliopiston kirjastolaitoksen tehtävänä on vastata yliopiston tutkimuksen ja opetuksen tietohuollosta ja edistää siten tiedettä ja innovaatioita, eikä sillä ole omaa taloudellista intressiä tehtäväänsä toteuttaessaan. Tehokkuusintressi kaikilla tieteellisillä kirjastoilla sen sijaan on: Kirjastot pyrkivät toimittamaan käyttäjilleen näiden tarvitseman aineiston mahdollisimman nopeasti, kattavasti ja kustannustehokkaasti.

Tiedon vapaa saatavuus nähdään kirjastoissa tutkimuksen teon perusedellytyksen ohella kansalaisten perusoikeutena. Myös monet tutkimuksen rahoittajat edellyttävät, että julkisesti rahoitetun tutkimuksen tulosten tulee olla julkisesti saatavilla.

Tekijänoikeuslain ja direktiivin tiukasti määritetyt tekijänoikeuden rajoitukset kirjastoille ovat entisestään lisänneet kustantajien ja tietokantatuottajien valtaa. Tieteellisten lehtien hinnat ovat nousseet sekä yliopisto- että tutkimuslaitoskirjastoille kestävämmiksi, ja kustantajilla on hallussaan myös elektronisten versioiden ja lehtitietokantojen oikeudet, joiden käyttöehdot ja hinnat ovat aineistojen jakelukustannuksiin nähden kohtuuttomat. Tällä hetkellä tieteelliset kirjastot kaikkialla Euroopassa ovat joutuneet karsimaan aineistojaan ja luopumaan sarjojen arkistoinnista, johon elektronisten aineistojen käyttöehdot eivät (yleensä) anna lupaa.

Suomen tieteellisten kirjastojen ja erityisesti yliopistokirjastojen toiminta on jo pitkään perustunut yhteistyöhön ja verkostoitumiseen. Kokoelmien suhteen on tehty yhteistyötä vuosikymmeniä: Kirjastot ovat hankkineet yhteisiä kirjastojärjestelmiä sekä kirjastojen kokoelmia on kehitetty kirjastojen profiloitumiseen perustuen. Ajatuksena on ollut kansallisten kokoelmien kehittäminen ja aineistoresurssien tehokas yhteiskäyttö. Käytännössä yhteistyötä on tapahtunut kirjastojen välisenä kaukolainauksena ja artikkelinvälityksenä. Artikkelinvälitys on ollut alusta pitäen tekijänoikeudellisen mielenkiinnon kohteena, ja tekijänoikeuslakia onkin muutettu useaan otteeseen reaktiona kopiointitekniikan kehitykseen.

Tieteellisten kirjastojen toiminta ei perustu pelkästään siihen, että ne toteuttavat asiakkaidensa toimeksiannosta erilaisia toimenpiteitä, vaan kirjastot tarjoavat myös erilaisia palveluita käyttäjilleen. Tieteelliset kirjastot pyrkivät luomaan sellaisia rakenteita, jotka tukevat asiakkaiden itsenäistä kirjastonkäyttöä. Asiakkaita ohjataan hakemaan tietoa ja tilaamaan tarvittavat julkaisut itse. Nykytekniikka mahdollistaa periaatteessa hyvin nopean aineistojen toimituksen asiakkaalle.

Helsingin yliopiston kirjastolaitos on kiinnostunut asiakkaidensa puolesta sellaisista tekijänoikeudellisista järjestelyistä, jotka mahdollistavat aineiston nopean toimittamisen asiakkaalle ja nykyaikaisen digitaalitekniikan täysipainoisen hyödyntämisen.

Tekijänoikeuslain digitaalisia kopioita koskevien säännösten tiukan tulkinnan vuoksi myös kaukopalvelun modernisointi on mahdotonta: Kirjasto ei esimerkiksi saa lähettää suoraan

asiakkaalle sähköistä kopiota, esimerkiksi painotuotteesta pdf-muotoon skannattua artikkelia. Olisi tieteen ja tutkimuksen etu, mikäli kustantajat saataisiin hyväksymään aineistonsa tällainen käyttö kirjastoissa.

Suomalaiseen kirjastojärjestelmään kuuluu tiiviin kirjastoverkon ja yhteistyötradition lisäksi myös yhteistoimintaa tukevia instituutioita, joista keskeisin aineistojenvälityksen kannalta on Varastokirjasto. Varastokirjastoon on koottu alkujaan pääosin tieteellisten kirjastojen omaa aineistoa, jota saa tarvittaessa tilata käyttöön maksutta. Kyse on valtiovallan erityisrahoituksella toteutetusta kirjastojen tukiorganisaatiosta.

Tavoitteet

Helsingin yliopiston kirjastolaitoksen kannalta olisi toivottavaa, että tekijänoikeuslainsäädäntöä vastaisuudessa kehittävä ministeriö ottaisi EU-tasolla esiin tieteellisten kausijulkaisujen kustantajien ja tietokantatuottajien määräävän markkina-aseman väärinkäytön ja siitä aiheutuvat ongelmat tieteellisten kirjastojen toiminnalle.

Tieteellisten kirjastojen tavoitteita tukisi niin ikään opetusministeriön ohjeistus, joka velvoittaisi tutkimusrahoittajia huolehtimaan myös tutkimustulosten elektronisesta julkaisemisesta avoimesti ja nopeasti sekä tukisi myös kaikilla tasoilla välitöntä taloudellista hyötyä tuottamattoman tutkimuksen tekemistä.

Digitalisoitumisen myötä koko kirjastojen toimintaympäristö on muuttunut ja toiminnan painopiste siirtynyt aineistojen omistamisesta niiden välittämiseen. Helsingin yliopiston Kirjasto- ja tietopalvelutoimikunta pitää tärkeänä, ettei tekijänoikeuslainsäädäntö rajoita tieteellisten kirjastojen mahdollisuutta välittää asiakkailleen näiden tarvitsemaa tietoa. Kirjastojen omistaman aineiston saatavuus ei saa olla riippuvainen asiakkaan maantieteellisestä sijainnista tai aineiston teknisestä formaatista.

[3-4] Kirjastolaitos on pyrittävä säilyttämään nykyisen kaltaisena tiedettä ja tutkimusta tukevana sivistyslaitoksena myös sähköisen viestinnän maailmassa periaatteessa samalla tavoin kuin painoviestinnän oloissa. Toiminta on tehtävä mahdolliseksi tekijänoikeuslain nojalla niin, että teosten käyttöoikeudet ja oikeus liittää teokset pysyvästi kirjastokokoelmiin voidaan ostaa suoraan tekijältä tai tuottajalta taikka kollektiivisesti lisenssisopimuksin.

Tieteellisten kirjastojen kokoelmiin kuuluvia teoksia on voitava käyttää myös digitaalisten kanavien kautta siten, ettei niiden lukeminen, katseleminen tai kuunteleminen edellytä kirjastoon menemistä.

[43-44] Keskustelumuiistiossa pidetään sopimuslisenssiä hyvänä pohjoismaisena käytäntönä, joka on herättänyt kiinnostusta muissakin maissa, ja jota kannattaa edelleen kehittää. Helsingin yliopiston Kirjasto- ja tietopalvelutoimikunta yhtyy näkemykseen, jonka mukaan sopimuslisenssit ovat sekä tieteen, tutkimuksen että innovaatioyhteiskunnan etu, ja toivoo, että sopimuslisenssiä voitaisiin vastedeskin käyttää helpottamaan aineistojen hankintaa ja täydentämään teosten käyttömahdollisuuksia kirjastoissa.

[27, 31-32] Teoskappaleiden valmistus teosten säilyvyyden turvaamiseksi on lain nojalla mahdollista, mutta kopioita saa käyttää vain kirjastossa. Missä määrin teoskappaleiden käyttömahdollisuuksia voidaan lisenssisopimuksin laajentaa, on parhaillaan selvittävänä.

Mahdollisuus teettää yksityiseen käyttöön tuleva kopio otettiin aikanaan lakiin tasa-arvosyistä, koska harvalla oli kopiokone helposti käytettävissään. Kirjastot hankkivat kopiokoneita, joita myös yleisö saa käyttää. Asiakkaat ovat enimmäkseen itse ottaneet maksullisia kopioita lehtiartikkeleista ja kirjojen yksittäisistä sivuista. Kirjastojen arjen käytännöissä on tulkittu, että virkailijan asiakkaalle ottama kopio on lain sallimaa kopion teettämistä. Se ei perustu muistiossa mainittuun offensiiviseen oikeuteen saada kopio teetetyksi vaan siihen, että kirjasto sen vapaaehtoisesti pyynnöstä tekee.

Periaatteessa samanlainen kopiointi voi tapahtua toisella paikkakunnalla olevasta kirjastosta, josta asiakas voi kopion tilata. Kirjastonkäyttäjien kannalta olisi toivottavaa, että yksityisen kopion teettäminen myös kirjastoissa voitaisiin katsoa sallituksi ilman tekniikkarajoitusta.

[56] Kirjastojen kannalta linkitys on erityisen merkittävä asia, jota ei saa rajata. Kirjastojen tehtävänä on luoda apuvälineitä laadukkaiden ja suositeltavien verkkoaineistojen löytämiseen, mikä edellyttää kuvailtujen linkkilistojen luomista/tekemistä. Tuottajien kannalta kirjastot ovat osa aineistojen markkinointijärjestelmää.

[14-19] Tekijänoikeuslain lukua "Kappaleiden valmistaminen arkistoissa, kirjastoissa ja museoissa" on käytetty perustana rakennettaessa käytäntöjä, jotka liittyvät kirjastojen harjoittamaan artikkelinvälitykseen. Tieteellisten kirjastojen kannalta nykyisen lain 16§, 16a§ ja 16d§ muotoilu artikkelinvälityksen juridisena perustana on kuitenkin epäselvä.

Lainkohta olisi syytä kirjoittaa uudelleen. Myös tähän liittyvä tekijänoikeusasetuksen 2§ tulisi harkita uudelleen. Lakitekstin ongelmana on muun muassa se, ettei kaikkia kirjastoverkon toimijoita ole mainittu. Ristiriitaista lainkohdassa on myös se, ettei lain 16a§:n 2 momentti koske lainkaan esimerkiksi ammattikorkeakoulukirjastoja tai kaikkien hallinnonalojen tutkimuslaitosten kirjastoja, jolloin samankaltaista toimintaa harjoittavat tieteelliset kirjastot ovat keskenään eriarvoisessa asemassa.

Helsingissä 1.6.2007

Hannele Niemi

Vararehtori
Helsingin yliopisto

Kaisa Sinikara

Tieto- ja kirjastopalvelujohtaja
Helsingin yliopisto